

Birher Nándor – Abonyi János

Normák, kapcsolatok, igazság

Norms, Networks and Veritas



Összefoglalás

A normatív igazság igénye az ember közösségi tudatában, a „mitudatban” rejlik. Az igazság megnyilvánulása három szempontból mérhető. Ezek a mérési lehetőségek a szövegekben a szavak gyakoriságának és kapcsolatának, a személyközi kapcsolatoknak és a pénz mozgásának az észlelése. A szavak kapcsolatának bemutatásán keresztül ismertetjük a fent említett módszert, amely további új kutatási távlatokat nyithat meg.

Summary

The need of normative justice is inherent in collective human mind, in the “we awareness”. The manifestation of justice can be measured in three different perspectives. These measuring opportunities include surveys of the frequency of and correlation between the word in texts, and the perception of interpersonal relationships and funds flow. The above method is described through the explanation of correlations between words, which may open new research perspectives.

Az embernek kötelessége van ebben a világban, amelyet nem kerülhet meg, ha valóban ember akar maradni.

„Kötelesség! Te nagy és fennkölt név, kiben semmi sincs, ami a hízékedés előidézte tetszést kiváltaná, ehelyett alávetettséget kívánsz; mégsem fenyegetsz, ha mozgásba akarod hozni az akaratot [...] hanem csupán törvényt szabsz, amely ellenállhatatlanul

DR. HABIL. BIRHER NÁNDOR egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem (birher.nandor@kre.hu), PROF. DR. ABONYI JÁNOS tanszékvezető, egyetemi tanár, Pannon Egyetem (abonyij@fmt.uni-pannon.hu).

keríti hatalmába a kedélyt... mely előtt elnémul minden hajlam. [...] Nem kisebb dologról van itt szó, mint ami az embert önmaga (mint az érzéki világ része) fölé emeli...”¹

Ezzel szemben, vagy pontosabban egy másik episztomológiai szinten közelítve az etika kérdéséhez azt látjuk, hogy léteznek a „kell” etikai a priori-ját figyelmen kívül hagyó leíró, deskriptív, illetve metaetikai megközelítések. Közös ezekben, hogy mind-egyik az erkölcsiség tényleges társadalmi megjelenéséből, és nem a jót és a rosszat elválasztó parancsból indul ki. Ezeket nevezhetnénk egyszerűen a „van” etikáinak. A deskriptív etika leginkább csak leírja, hogyan is működik a társadalom, a politika vagy éppen az emberi pszichikum, az emberek mit tartanak jónak vagy rossznak, függetlenül attól, hogy létezik-e egyáltalán jó vagy rossz. A metaetika hasonló módon csak az erkölcs nyelvi vagy gondolkodási megjelenési módjait vizsgálja, nem pedig a kötelesség tartalmát.

Vannak-e más utak, ahol a sein és a sollen, a „van” és a „kell” harmonikusabban kapcsolódik össze? Ahol a társadalomban megjelenő „élő jog” és a kötelezést előíró belső szabályok (erkölcs), továbbá a kötelezést előíró külső szabályok (szokás, illem, jog) egybeesnek? Pontosabban: lehetséges-e, hogy az egyénekre vonatkozó szabályok, előírások (jog, lelkiismeret, kultúra, illem, normatív etika) és az egyének társadalmi élete (nem normatív etika) egybeesik? Természetesen teljes egybeesés nem képzelhető el, hiszen a normatív szabály mindig általános (a „kell” általános tételmondat, érzés), az élethelyzet pedig mindig egyedi. A kettő között azonban meg kell találni a lehető legnagyobb összhangot. Mindez nemcsak az etika, hanem a filozófia más rész-tudományainak is a feladata, így például az ismeretelméleté is.

A posztmodern „nullatudat” nem azt állítja, hogy a világ megismerhetetlenül kaotikus és reménytelen, hanem azt, hogy a világ komplexebb annál, mint amit mi abból az eddigi modelljeinkkel képesek voltunk leírni. A modellek és mítoszok elpusztítása akár hasznos is lehet. A kérdés csak az, sikerül-e átfogóbban leírni a világunkat?

AKTUALITÁSOK

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a mai társadalomban hogyan érhető el, hogy a szabály és a szabályalkalmazás közelítsen egymáshoz? Hogyan szereshető tekintély a jognak? Csak formális erővel? Vagy inkább a belső parancs erejével? Mi motiváljon a szabály megtartásánál? A „lebukás”, elszámoltatás esélye (nem normatív megközelítés), vagy a jónak és a rossznak az objektív ismerete (normatív megközelítés)? Felvázoljuk, hogy az ideális társadalomban a normaalkotás és ezen belül a jogalkotás a hétköznapi életet tükrözi vissza, egységbe hozva a „kell” és a „van”, továbbá a szabályok általánosságának és az élet egyediségének világát. A kérdés csak az, létezik-e ilyen ideális társadalom, vagy minden csak látszat?

Az emberben a normatív „kell” (erkölcsi a priori) és a tényleges hétköznapi cselekvés (a szabályok szerinti élet) összetartozik, az ember képes az „igazságos” osztozkodásra és annak megértésére egyaránt. A főemlősök csak megszerzik a táplálékot, abból minél többet akarnak biztosítani maguknak, az emberek viszont az egyenlő elosztásra törekednek, sőt, az ajándékozásra is képesek. Az emberben adott tehát a segítség, in-

formálás, osztozkodás (igazságosság) alapképessége. Kialakulnak azok a csoportok, amelyeken ezek az alapképességek szabályozottan alkalmazhatók, és amely csoportok el is várják a szabályok megtartását. A szabályozáshoz itt hozzátartozik a szankcionálás is, amelynek ultima ratiója a csoporthoz való tartozás/nem tartozás kimondása.

Az így születő normák a gyermekek számára nem egyszerű játékszabályok vagy a jutalmazás elérésének eszközei, hanem egyének feletti entitások, amelyeknek társas ereje önmagában a meghatározó, nem egyszerűen kapcsolódó instrumentális következmények. A társas normák tehát „transzcendentálisak” abban az értelemben, hogy nem a tekintélyhez, félelemhez, a kölcsönösség elvárásához vagy éppen a nyelvhez, közgondolkodáshoz tapadnak (nem normatív etika), hanem egyúttal a priori adottak is (normatív etika). Ez az a priori adottság kapcsolódik az ember „mitudatához”. A „mi-intencionalitás” teszi lehetővé, hogy az ember áldozatot vállaljon, segítsen. A normák kötelező erejének a priori lényege, hogy „mi ezt így csináljuk”. (Keresztényként hozzátehetnénk, mi ezt így csináljuk, mert közösség vagyunk, mert szeretjük egymást.)

Az emberi normák kialakulása, a mitudat normatív körvonalazása az az evolúciós előny, amelyik az emberi fajt ennyire életképessé tette. A táplálkozás, illetve a javak elosztásának, továbbá a szexualitásnak, illetve az incest kötődések kizárásának a szabályozása voltak azok az alapvető társas normák, amelyek a közösség, a mi továbbélését ennyire sikeressé tették. A mitudat egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre, és kényszert a másik érvényesülésének vagy érvényesülése lehetőségének respektálására is. Ennek a magasabb érzelmi szintű megfelelője a felelősségtudat és a szeretet. Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én-te” viszony, hanem komplex „mi” kapcsolat.

A normák nem egyszerűen vannak, amelyeket azután érvényesíteni kell (vö. Kelsen jogtana). A normák a létükben hordják az érvényesülést. A megalkotott jogszabályok lényegüket tekintve azért vannak, mert természetes, hogy azokat a közösség meg akarja tartani. A normák érvényesítésének kényszere csak akkor alkalmazandó szükséges rossz, amikor az önmagában adott érvényesülés nem jelenik meg a közösségben. A normakövetés, vagy más aspektusból a kollaboráció, mindannyiunk előnyét szolgálja, és mindannyiunk teherviselését is megköveteli. A terhek, de az előnyök is közösek a teljes csoport számára. A kollaboráció tipikusan komplex feladat. A megvalósításához szükséges paraméterek a világos célmeghatározás (kommunikáció, koordináció), a bizalom (tolerancia) és a csoportszintű szabályozás (normarendszer).

Csak az ember érzékeli a közösségi cselekvésnek az absztrakt lényegét, fogja fel, hogy a „mi” cselekvésünket a jogok és kötelességek szabályozzák. A normarend mögött tehát az az a priori hit áll, hogy a szabályainkat mások is elfogadják. Az ember olyan deontikus világot *hoz létre*, amelyben feltétlen hittel mozog. Aki pedig ezeket a hittételeket kétségbe vonja, azokat szankcionálja, akár az egyén lelkiismeretén keresztül önmagával, akár a közösség büntetéseivel, végső soron pedig a teljes kirekesztéssel néz szembe.

Az emberek gondolkodásmódja mindig feltételez egy metanyelvet, a másik gondolkodásáról való gondolkodás képességét (közös figyelem). Ez teszi lehetővé, hogy azonosítsuk az „én”-t meghaladó közös célokat (klasszikusan: család–állam–vallás). Ez a közös figyelem, közös perspektíva az, amiben elhelyezhetjük a cselekvéseinket.

A „mi” világában kapcsolódik tehát össze a „van” és a „kell”, a normatív és a nem normatív etika, az érvényesülő és az érvényes.

A közös figyelem nagyfokú közös bizalmat is igényel. A bizalom feltételezi annak eleve adott ismeretét, hogy az együttesen elért eredményt igazságosan kell elosztani. A kölcsönösség és megbízhatóság a csoport szempontjából elsőrendű értékek, ezek a normaalkalmazás alapjai is. Csak szükséghelyzetben, diszfunkció esetén kerül sor a szankciók alkalmazására.

A közös intencionalitás mentén kialakított normák teszik lehetővé a komplex intézményrendszerek kiépülését. A társas normáknak erejük van, amit részben a szankcióval való fenyegetés, de még inkább a társas észszerűségük ad. Az észszerűség pedig a közös siker elérésének nagyobb lehetőségében van. Az együttműködő egyedek mindegyike tudja, hogy tevékenységének eredménye függ a másik egyed tevékenységétől, és ezzel a másik is tisztában van. A norma léte és érvénye abban áll, hogy kölcsönösen felismerjük egymástól való függésünket. A kölcsönösség lényege, hogy bármikor bármelyikünk bármilyen szerepbe kerülhet, de ez magát a vonatkozó szabályt nem fogja érinteni. A tudatlanság fátyla eltakarja előlünk, hogy kinek milyen szerepet juttat az élet, ezért az egyetlen racionális döntés a konszenzus. Ebben az értelemben tehát a gyengék támogatása nem a felsőbbrendű ember ellen való véték, hanem az erősebb és összetartóbb közösség garanciája, az evolúció alapkövetelménye.

A kölcsönös figyelemből kialakuló kultúra fontosságának megértéséhez ad jelentős mértékben hozzá Christakis kutatása, aki igazolja: a hogylétemet szignifikánsan befolyásolja az ismerősöm ismerőse ismerősének a hogyléte, akit talán nem is ismerek személyesen. Az emberek sokkal jobban össze vannak kötve, mintsem korábban gondoltuk volna. Az egyéni jólétre való törekvés nemcsak a közösség szempontjából veszélyes, hanem a saját egyéni jólétet is veszélyezteti. Ha ugyanis a körülöttem lévőket kihasználva próbálok az egyéni jólétre törekedni, a közösség negatív hatása miatt nem fogom tudni azt sohasem elérni. Amikor az ember a saját hasznának maximalizálására törekszik, elkezd a többi főemlőstársára hasonlítani, és elveszíti a mitudatban rejlő evolúciós előnyeit.

Azt már a jog mint autopoietikus rendszer elméletének képviselői is világosan megállapították, hogy a jog nemcsak egyszerű formális szöveg, nem is határozható meg önmagából (nem létezik a tételek megdönthetetlen tétele). A norma valójában az emberek közösségében keletkező olyan rögzített tudati mintázat, amely folyamatosan változtatható. A norma nem szabály, hanem a mitudat működése. Ahogy a mitudat dinamikus, úgy a norma is az, és ahogy a mitudat az evolúció eszköze, úgy a norma is az. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberi szellem örök érvényű igazságai együtt ne haladnák meg a tisztán anyagi valóság kereteit.

A modern jogelméletek vagy normaelméletek a jogot gyakran csak formális intézményként tekintették – ezért is vetődhetek fel olyan értelmetlen kérdések, hogy mi legitimálja a jogot, noha a jog egyáltalán nem csak egy egyszerű logikai konstrukció. A jog a közösség élete, evolúciós előny. Ugyanígy, a társadalom sem rendszerek és alrendszerek sokasága, hanem közösség, amely modellezhető társadalmi rendszerek és alrendszerek sokaságával. Együttal azonban az is igaz, hogy az élet gyakran nem a

modelleknek megfelelően zajlik, hiszen a modell sohasem lehet a valóság teljes tükörképe.

A szabályozottság (jog) igénye jelenik meg a mitudatban (a szabályozottság a kapcsolat szükségszerű velejárója), ez az igény verbalizálódik, instrumentalizálódik később különböző normatív rendek (jog, erkölcs, vallás), illetve az ezekhez kapcsolódó intézményrendszer formájában. A verbalizált, illetve instrumentalizált szintek azonban csak a jog felszíni formái, az eredete az ember közösségi létében, az ehhez tartozó kapcsolati mintákban van.

A normák nemcsak a jog szintjén jelennek meg, hanem figyelembe kell venni az egyes jogrendek feletti/melletti nemzetközi normarendszereket, a vallási vagy éppen erkölcsi normákat is. A jog episztemológiai szintjén szavakat, az erkölcs episztemológiai szintjén pedig személyes kapcsolatokat fogunk tudni elemezni. Ezek mindegyikének működése alapjainál azonban a mitudat áll. Abban az esetben, ha nem erre a bizonyosságra építkeznek az új normatív rendszer, szembe kell néznie azzal, hogy nem lehet hatékony.

Ebből a közösségtudatból épül fel az emberi együttélés minden struktúrája. Ennek a komplex valóságnak egy lehetséges megközelítési módját mutatjuk be az igazság értelmezésének egy sajátos vázlatán keresztül.

AZ IGAZSÁG MEGISMERHETŐSÉGÉNEK SZEMPONTJAI

A társadalmi tőkét² tudatosító társadalmakban – amelynek egyik, de nem kizárólagosan fontos szegmensét jelenti a Habermas által meghatározott társadalmi diskurzus – az igazság keresése kiemelkedően fontos. Filozófusként bátran állíthatjuk, az igazság a maga filozófiai, teológiai, egzisztenciális dimenziójában szükségszerűen létezik, személyes igazság formájában is. Az igazság feltárása és kimondása azonban inkább afféle útkeresés. Ráadásul ez az útkeresés, az ember közösségi léte miatt (mitudat) nem „egyszemélyes” feladat, hanem közösségi esemény is. Az igazság értelmezését alapvetően meghatározzák a kapcsolatok a személyek, a szavak és a hatalom (pénz) között. Az igazság megnyilvánulása mindig sokféle, az igazság leírása pedig mindig közösségi esemény. Ez a sajátos közösségi igazságkeresés a technológiai fejlődés eredményeként hatékonyan elemezhetővé vált napjainkra.

A közösségben kialakuló igazság leírásának három megközelítési módját különböztethetjük meg, annak fényében, hogy a közösségben formálódó igazságnak milyen nézőpontjai jelennek meg számunkra elemezhetőként.

1. Igazság a társadalmi diskurzusban és normaszövegekben.³ A szavak és logika által körülhatárolt világban, tudomásul véve a dolgok megismerhetőségének (Ding an sich) hiányát, a szövegek elemzésére kell koncentrálni. A szövegek pedig egyértelmű szókapcsolatokat tárnak elénk. Ezeknek a kapcsolatoknak az elemzése közelebb vihet bennünket a diskurzív⁴ és normatív igazság megértéséhez. „A világ tények és nem dolgok összessége.” „A tények a logikai térben – ez a világ.”⁵ A beszéd (szavak és logika) meghatározza a mindennapokat, kijelöli az értelmezés területét. A beszéd hangosítja ki, sokszorozza meg és teszi reprodukálhatóvá (írott szó) azt, ami fontos a közösség-

nek. A normák a jogrendekben szavakban öltenek testet, létrehozva a tételezett szabályokat (jogalkotás) és szövegszintű alkalmazásukat (törvénykezés). Így keletkezik az érvényes és érvényesülő jog a szabályokat előkészítő társadalmi diskurzus során (Habermas). Ezekhez a normákhoz jellemzően ontológiailag tartozik a szankció.

2. Igazság a találkozásokban: ahogy Jézus a személyes kapcsolatot és az igazságot összekapcsolja az „Én vagyok az út, az igazság és az élet” kijelentésében, úgy minden egyes személyközi találkozás megerősíti az igazság megélését. Martin Buber az *Én és te* című munkájában fogalmazza meg: „Minden valóságos élet: találkozás.” A találkozások, személyközi kapcsolatok lényege a tranzakció, amelynek alapvető jelentése, hogy minden létező hatni akar (Bonum est diffusivum sui). A kapcsolatok napjainkra jól mérhetővé és elemezhetővé váltak. A hatás és az arra válaszként érkező kölcsönhatás nem feltétlenül közvetlenül oda-vissza irányú, hanem egy komplex tranzakciós térben jelenik meg. Egyáltalán nem biztos, hogy attól a személytől jön az általam kezdeményezett hatásra a válasz, akire a hatás közvetlenül irányult. Ezzel együtt a hatások és kölcsönhatások összessége meghatározza egy adott csoport, közösség világlátását, igazságképzetét. Egy indonéz mondás szerint minden személyes jó vagy rossz cselekedet, amit valaki megtesz, elindul a világban, hogy egyszer majd valamilyen úton-módon visszatérjen az első cselekvőhöz. A találkozások közösségi térben megjelenik a személyes felelősség. „Világos, hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez”, állítja Wittgenstein a *Tractatus* 6.422 pontjában. Az etikai jutalom nem a cselekményben van, hanem a közösséghez való tartozásban.

3. Az igazság és a hatalom szintén szorosan összefügg. Elkerülve, hogy a hatalom sokféle definícióját megadjuk, inkább a hatalom egy mérhető megnyilvánulási módjára, a pénzre koncentrálunk. A mérés szempontjából leegyszerűsíti a helyzetet, ha azt elemezzük, hogy honnan hová áramlik a pénz. Ez fogja majd jellemezni azt is, hogy kinél vannak a források, jelesül a pénz feletti rendelkezés joga. Akinél a pénz, annál az igazság, tartja egy régi bölcsesség. A hatalom struktúrái, a pénz vagy az információ ereje alkalmas arra, hogy az egyénekben az igazság képzetét formálja, alakítsa. A hatásgyakorlás során a személy értékítélete befolyásolható. Foucault állapítja meg: „Mindenhon van hatalom... mert mindenből az ered.” A gazdaság és a politika igazságait leginkább a hatalom és az információ igazságai jellemzik. Ezekben a normarendekben a szankciót a „spontán kizárás a hatalomból” jelenti. A hatalom útja pedig a pénz útjaként válik mérhetővé.

A találkozásokra fókuszálva személyközi kapcsolatokat mérhetünk, azt, hogy ki kire hat a személyes kapcsolattartáson keresztül. Ezzel foglalkozik a social network, a társadalmi hálózatok tudománya.

A hatalmat megjelenítő pénz útjainak követése látszólag egyszerűnek tűnhet, a valóságban azonban ennek a rendszerszintű elemzése még kidolgozásra szorul.

A SZAVAK KAPCSOLATAI A SZÖVEGEKBE

A tanulmány következő részében a szavak kapcsolatainak mérésére hozunk fel példát. Ahogy korábban megállapítottuk, akár a személyes kapcsolatban megjelenő célo-

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban a mitudat működésének jellemzőit vázoltuk fel. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy az igazság kérdése (túl annak legbensőbb személyes vonatkozásain⁶) közösségi kérdés is. Az igazság megnyilvánulási módjai három szempontból lehetnek mérhetőek: a szövegekben a szavak gyakoriságának és kapcsolatának mérésével, a személyközi kapcsolatoknak (találkozásoknak) a mérésével és a hatalmat jelentő pénz mozgásának a mérésével.

Ebben az értelemben az itt bemutatott három szempontból (szavak, találkozások, pénz) vizsgálhatóak azok a kapcsolatok, amelyek meghatározzák, hogy mit és miért gondolunk igaznak.

JEGYZETEK

- ¹ Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1996, 116. o.
- ² Mark S. Granovetter: *The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited*. Sociological Theory, Vol. 1, 1983, 201–233. o.
- ³ Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- ⁴ Jürgen Habermas: *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- ⁵ Ludwig Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- ⁶ „Tu autem eras interior intimo meo et superior summo meo.” Szent Ágoston: *Vallomások*. 3.6.11.